

Красимира Костова (София, България)

ЗА НЯКОИ ПАЛЕОГРАФСКИ И ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА КНИГА ИОВ ОТ РЪКОПИС F.I.461 НА РУСКАТА НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА В САНКТ ПЕТЕРБУРГ

Книга Иов от ръкопис F.I.461 на Руската национална библиотека в Санкт Петербург¹ представя не само ценен библейски и езиков паметник, съхранил в редактиран вид превода на св. Методий на старозаветната Книга Иов, но и част от кодекс, принадлежащ на скрипторий, който по своите палеографски и правописни особености може да се свърже с реформаторското дело на Търновската книжовна школа, от една страна, и с ръкописното наследство на светогорските манастири, от друга.

Текстът на Книга Иов е преписан от един преписвач със среден полуустав с многобройни бързописни елементи, като на места начертанията на буквите клонят към среднобългарския устав, срв. например л. 416а, л. 417а, л. 432б, л. 433а, л. 434а, а на други листове преобладава по-дребен полуустав със скорописни закръгляния на буквите – л. 419а – от 8-и ред надолу, л. 419б – от 11-и ред надолу, л. 420а, л.421а–б, л. 422а–б, докато л. 423а се доближава до уставното писмо, скоропис преобладава и при л. 428а – от 9-и ред надолу, л. 429а – от 10-и ред надолу, л. 435а – от 7-и ред надолу, л. 435б, л. 436а – от 15-и ред надолу, втората половина на листове 439а–б, 440а–б; в останалата част на Книга Иов смесено се използват полууставни и уставни начертания със скорописни елементи, като книжовникът е писал бързо, без стремеж към калиграфско оформяне на буквите, тъй като вероятно ръкописът е предназначен за вътрешна употреба². Преписвачът е познавал добре бързописния

¹ В Кирило-Методиевския научен център се подготвя издание на Книга Иов от ръкопис F.I.461 на Руската национална библиотека в Санкт Петербург с материали и под ръководството на Св. Николова.

² Според Св. Николова: „кодикологическите особености на ръкописа позволяват да се смята, че той е възникнал в някакво голямо книжовно средище, най-вероятно в голям манастир, със силни преписвачески традиции... Ръкописът едва ли е бил предназначен за употреба в някакви висши светски кръгове, по-скоро той е трябвало да се използва в самия манастир“. Вж. Н и к о л о в а, С. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 117–118.

шрифт и е употребявал елементи от него при работата си, тъй като александрийското писмо е „удобно за бърза работа“³, но предпочита да се придържа към полууставната и отчасти към уставната скрипторска практика с частично въвеждане на скорописни особености.

Характерно начертание в Книга Иов от ръкопис F.I.461 се открива при двете носовки Ж и Љ с по-голям и изразителен триъгълник за разлика от някои югозападнобългарски паметници, при които на места горният триъгълник е значително намален или отсъства. Подобна форма на носовките с уголемен триъгълник се среща например и при полукурсивните почерци на Зографския сборник № 90 от средата на XIV в., Зографски манастир⁴, в Стишния пролог № 80 за март–август от третата четвърт на XIV в., Зографски манастир⁵, в Поученията за неделите на Великия пост № 134 от третата четвърт на XIV в., Зографски манастир⁶, при първия и третия преписвач на ръкопис Z-53 от средата на XIV в., Великата лавра⁷, при първия преписвач на ръкопис Z-13 (GL-13) от третата четвърт на XIV в., Великата лавра⁸, като в някои случаи малката носовка се изписва с удължено дясно рамо над триъгълника на буквата. Към разглежданите паметници могат да се добавят и Словата на Йоан Схоластик № 675, НБКМ, София, от втората половина на XIV в.⁹, Лествица 3/11 от НМРМ, Рила, от 1364 г.¹⁰, Четириевангелие № 6, НМРМ, Рила, от 90-те години на XIV в.¹¹ – при последния паметник се има предвид голямата носовка, Московският препис на Манасиевата хроника, ГИМ, Син. 38, след 1331 до 1345¹², сборници с патерични разкази и др.¹³

³ К о ц е в а, Е. Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 379, бел. 45.

⁴ Р а й к о в, Б., С. К о ж у х а р о в, Х. М и к л а с, Х. К о д о в. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. С., 1994, № 90, табл. 91. Вж. също: К о ц е в а, Е. Евтимиев служебник. Софийски препис от 80-те години на XIV век. С., 1985, с. 18. Както отбелязва Кл. Иванова: „Сборникът е дело на няколко книжовници. Откъм писмо те се разделят на две групи: едните, между които е известният поп Герасим, преписвач на редица паметници от втората половина на XIV в., пишат с характерен заоблен полукурсив, с букви от бързописен тип, често изтеглени нагоре, с начертания в правописния маниер на гръцкото четирилинейно писмо. Втората група преписвачи пишат с полуустав, някои красиво, други – доста небрежно; личи и различна школовка“. Вж. И в а н о в а, К. Зографският сборник, паметник от края на XIV век. – Изв. Инст. бълг. ез., 17, 1969, с. 106.

⁵ Р а й к о в, Б., С. К о ж у х а р о в, Х. М и к л а с, Х. К о д о в. Цит. съч., № 80, табл. 81.

⁶ Пак там, № 134, табл. 136.

⁷ Н и х о р и т и с, К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевите извори. – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 7. С., 1990, 54–61, 64–67.

⁸ М а т е ј и с, М., D. B o g d a n o v i c. Slavic Codices of the Great Lavra Monastery. S., 1989, 130–140.

⁹ Д ж у р о в а, А. 1000 години българска ръкописна книга. С., 1981, ил. 207.

¹⁰ Пак там, ил. 208. Вж. също: Българска ръкописна книга. Каталог. С., 1976, № 103, табл. XLIV.

¹¹ Р а й к о в, Б., Х. К о д о в, Б. Х р и с т о в а. Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1986, № 6, табл. XXIII.

¹² Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах. Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой. Подготовка текстов М. А. Салминой. Словоуказатели О. В. Творогова. С., 1988, ил. 1, 2 и 3.

¹³ Вж. Н и к о л о в а, С. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, 384–387, 397–412; Д ж у р о в а, А. Цит. съч., с. 34, бел. 12. Авторката пояснява: „По вида писмо те („изправените преводи“) са предимно с полууставно, с тенденции за бързопис писмо, отговарящо на ниския устав, и определено се свързват с дейността на Търновската книжовна школа, към която в момента можем да отнесем около петдесет ръкописа“.

Някои от посочените ръкописи показват сходство с Книга Иов от F.I.461 и в изписването на скорописните форми на буквите з , ѣ , ѵ , ѥ , ѧ , Ѧ , като начертанията з , ѧ и Ѧ се употребяват и от византийските книжовници от този период. Паметниците се обединяват и от спуснатите не до реда рамена на буквата т , като при някои графи едното рамо е по-дълго от другото – ѧ , както и от изписването на г и п без удължаване на хоризонталната хаста вляво – ѧ и ѧ , срещат се изключения в Зографския сборник, в Поученията за неделите на Великия пост от Зографския манастир и за Минея Z-53 от Великата лавра. Носовките с голям триъгълник са характерни и за Софийския препис на Евтимиевия служебник № 231, НБКМ, от края на XIV в.¹⁴, втората част от Борилския синодик № 289, НБКМ, от края на XIV в.¹⁵, Златоустовия Маргарит № 168 от третата четвърт на XIV в., Зографски манастир¹⁶, също и за Сборник от 1448 г., образец от който е даден у Е. Ф. Карски¹⁷, като последните цитирани паметници се доближават и до начертанието на буквата ч в Книга Иов от F.I.461, но се различават по предаването на ѧ с удължени рамена до основата на буквата, срв. Борилския синодик, Софийския препис на Евтимиевия служебник, Поученията за неделите на Великия пост, Златоустовия Маргарит, както и по изписването на ѧ и ѧ , а понякога и ѧ с удължени вляво горни хоризонтални хаста, срв. Софийския препис на Евтимиевия служебник, Борилския синодик, както и със стремежа средната свързваща линия при н да стига до основата на буквата – н . Такова н е характерно и за Минея Z-53 от Великата лавра, за Зографския сборник, за Стишния пролог № 80 от Зографския манастир, за Сборник Z-13 от Великата лавра, за Златоустовия Маргарит № 168 от Зографския манастир, като последният паметник употребява както начертание н , така и н . Подобно на общата носовка ж , която от XIII в. започва редовно да се използва в среднобългарските ръкописи и е свързана със замяната на носовките, в Книга Иов от F.I.461 е въведен скорописен общ ер ѣ – средно начертание между голям и малък ер, явление, откриващо се и в други паметници от същата епоха и обусловено от изравняването на силните и изпадането на слабите ерове, срв. някои примери от Книга Иов: сѣ тѣцѣнемѣ ѣ 414б, вѣ зѣла 414б, спавѣ 415а и много други. Освен това в разглеждания паметник се употребява и носовка Ѧ , известна от ранната кирилска практика – от Супрасълския сборник, Слепенския апостол, Хилендарските листове, Григоровичевия паримейник и др., рядко се среща и в по-късни ръкописи в единични примери, например в Добрейшовото евангелие, в Октоих III в 9 от Загреб, Минея Z-53 от Великата лавра, като тази черта на F.I.461 го свързва с книжовното дело на Преславската книжовна школа, където вероятно Методиевият превод на Книга Иов е бил транслитериран от глаголица на кирилица, срв. сѣзѣж 428б, сѣзѣнн 435б, но и сѣзѣ 435б. Правописната норма да не се употребяват две еднакви носовки една до друга не е последователно прокарана в Книга Иов от F.I.461, вж. примерите с -ѣа – пѣнѣѣа 414а, надѣ подѣнѣѣа 416а, сѣмѣртнѣа 420б и др., както и примери с -ѣа и -ѣѣ – пѣсѣднѣѣа 419б, кѣж 422б, като окончание -ѣа

¹⁴ Коцева, Е. Евтимиев служебник..., 46–210.

¹⁵ Пак там, с. 22.

¹⁶ Райков, Б., С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. Цит. съч., № 168, табл. 170.

¹⁷ Карски й, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. М., 1979, ил. 76.

се отбелязва и в по-ранни паметници – Охридски апостол от XII в. – четвъртжа 5б, шестжа 5б, слъшжштжа 7а, взторжа 8б, пръвжа 8б, сжщжа 9а, егчпетъскжа 10б, галатъскжа 146¹⁸, Григоровичев паримейник от втората половина на XII в. – подъневеснжа 73а, възвъчъскжа 73а, доврвншжа 77б, раждаашжа 69б, сжщжа 70б, възскжа 73а, нскжщжа 74а, жнвжщжа 74а, възделанжа 74б, сннанскжа 74б, їмашжа 78б, кжаждо 79а и мн. др.¹⁹

Сравнителният анализ на палеографските особености на Книга Иов от ръкопис F.I.461 с преписи от Света гора и Търновската книжовна школа показва, че писмото на Книга Иов от F.I.461 се доближава повече до светогорските ръкописи, а както е известно, в първата половина на XIV в. във Великата лавра на Атон се локализира скрипторият на Стареца Йоан, създателя на светогорската редакция на богослужебните книги²⁰, в Света гора също е работил Старецът Йосиф²¹.

В текста на Книга Иов от F.I.461 се откриват форми, които могат да се получат само при транслитериране от глаголически протограф, например на *ржкоу ѓтї хєтїрѡв* 3б:32 вм. на *ржкоу*, идващо от глаголическото изписване *р+ њѣѣѣ* вм. *р+ њѣѣѣѣ*, при което книжовникът е пропуснал да постави втория елемент от начертанието на буквата *ѣ* – *ѣ*, и е останала само първата половина *ѣ*, като при транслитерирането от глаголица на кирилица *ѣ* е предадено с *о*, вж. също пожтн 434а вм. *пжтн*, съответстващо на гръцката лексема *ὀδοῦς* 33:29, като най-вероятно грешката идва от глаголическото предаване на *рѣѣѣѣ* като *рѣѣѣѣ*, транслитерирано с неясната за по-късните книжовници форма *пжтн*, които, стремяйки се да я поправят, вместо съществителното име *пжтн* са поставили глагола *пжтн* със среднобългарско смесване на носовките. В Острожката библия стоят съответно правилните на *рѣкз* и *пѣтїе*²². Подобни многобройни примери с *ѣ* вм. *ѣѣ* са отбелязани например в Синайския псалтир: да *ржкочетъ* сѣ 6б, *оскодетъ* 3ба, *гослехъ* 39а, *глючмѣхѡ* сѣ 83а, *дѡвровѣ* 93а, *локъ* 104а, *потъ* 108а, *въ потн* 109б, *роками* 128а и др.²³, в Мариинското евангелие: да *водетъ* Мат. 6:10, *ржгахо* сѣ Мат. 9:24, *радоваахо* сѣ Лук. 13:17, да *соднтъ* Иоан. 3:17, *гладхо* Иоан. 7:40, да *съводетъ* сѣ Иоан. 18:9²⁴ и другаде.

¹⁸ Ку л ъ б а к и н, С. М. Охридская рукопись Апостола конца XII века. С., 1907, с. LX.

¹⁹ Р и б а р о в а, З., З. Х а у п т о в а. Григоровичев паримейник. I. Текст со критички апарат. Скопје, 1998.

²⁰ И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1931. Фототипно издание 1970, с. 275.

²¹ П о п о в, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. – Български език, 28, 1978, № 5, с. 404. Между светогорските книжовници и дейците на Търновската книжовна школа са съществували връзки и монасите от манастирите край старопрестолния град са посещавали Атон и изучавали и преписвали ръкописите, съхранявани в светогорските книгохранилища. Според Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак Патриарх Евтимий е пребивавал във Великата лавра, а вероятно също и в Зографския манастир. Вж. Р у с е в, П., И. Г љ љ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

²² Острожская Библия. Фототипическое переиздание текста с издания 1581 года. М.-Л., 1988.

²³ С е в е р ъ я н о в, С. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. – В: Памятники старославянского языка. IV. Петроград, 1922; Graz, 1954.

²⁴ J a g i ć, V. Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum. Berolini, 1883.

се открива и в част от византийските ръкописи, бихме могли да посочим примери както в чужди думи – τῷ πιλιάτῳ, ὁ πιλιάτ°, така и в гръцка лексика – βασιλεὺς, например в Gr. 105, XIII в., РНБ, Санкт Петербург³⁸. Освен това ѝ се използва при изписване на имена, започващи с йота – ἸΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, ἸΓΝΑΤΙΟΣ Ο ΘΕΟΦΟΡΟΣ в църквата „Св. София“ в Константинопол в мозайки от края на IX в.³⁹ Също и правилото на Константин Костенечки ѝ да се пише пред гласна, което има широко разпространение в среднобългарските ръкописи, е повлияно от византийската правописна нормативност, например κοινάκιον Gr. 429, XIV в., ГИМ, Москва⁴⁰. В Хлудовия псалтир № 129д, ГИМ, Москва⁴¹, в който минускулното писмо е от XII в., а уставното – от IX в., йота с две точки се открива в следните положения: между две съгласни – ἡλίσα (Пс. 24:20, л. 23а), ἄδικον (Пс. 24:19, л. 23а), ὁ ὑπερασπιστής (Пс. 30:5, л. 26б), ἐν λίμῳ (Пс. 32:19, л. 29а), διὰ πολλὴν δύναμιν (Пс. 32:16, л. 29а), συντετριμένοις (Пс. 33:19, л. 30б), τῶν δίκαιων (Пс. 33:20, л. 30б), Ἐπιστέψουσιν (Пс. 58:15, л. 57б) и др.; в края на думите – ὅτι σὺ εἶ ὁ Ἕς ὁ σῆρ μου (Пс. 24:5, л. 22б), ὅτι ἀπὸ τοῦ αἰῶνος εἰσίν (Пс. 24:6, л. 22б), τοῖς ἐκζητοῦσί (Пс. 24:10, л. 22б), οἷς οὐκ ἔστι σύνεσις (Пс. 31:9, л. 28б) и др.; пред гласна – τῶν καταδιωκόντων με (Пс. 34:3, л. 31а), ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ (л. 51б, надпис от IX в. към втората илюстрация) и др.; в началото на думи, наименования и собствени имена, започващи с йота – ἵπλος (Пс. 31:9, л. 28б), ἰσχύος (Пс. 32:16, л. 29а), ἰηλ' (Пс. 52:7, л. 52а), ἰακῶβ (Пс. 58:14, л. 57б) и др.; в началото на колоните:

Ἴνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη (Пс. 2:1, л. 2б),

Ἴδε τὴν ταπεινώσιν μου καὶ τὸν κόπον μου (Пс. 24:18, л. 23а),

Ἴδε τοὺς ἐχθρούς μου ὅτι ἐπληθύνθησαν (Пс. 24:19, л. 23а),

Ἴδου οἱ ὀφθαλμοὶ Κυ' ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτῶν (Пс. 32:18, л. 29а),

Ἴδου παλαιστὰς ἔθου τὰς ἡμέρας μου: (Пс. 38:6, л. 38а),

Ἴδου γὰρ ὁ Ἕς βοήθει μοι (Пс. 53:6, л. 52б).

В Кирило-Методиевите текстове ж се е използвало вероятно само в началото на колоните, като под влияние на гръцкото писмо⁴² употребата му се е разширила и в други положения, срв. някои части от Синайския псалтир, Клоцовия сборник, Киевските листове. Преводът на св. Методий на старозаветната Книга Иов, включваща и Кирило-Методиевия превод на паримииите, първоначално е бил написан с глаголица, срв. и глаголическите откъси на Методиевия превод в хърватските глаголически бревиари. Податки, че и протографът на най-ранния среднобългарски ръкопис на Книга Иов от втората половина на XIV в. е бил глаголически, се откриват и в кодекса F.I.461 от Руската национална библиотека в Санкт Петербург, като според някои правописни данни глаголическият запис е бил транслитериран в Преславската

³⁸ Примерите се цитират по публикуваните снимки у Л и х а ч е в а, В. Д. Византийская миниатюра. М., 1977, ил. 34–38.

³⁹ Л а з а р е в, В. Н. История византийской живописи. Таблицы. М., 1986, ил. 125 и 126.

⁴⁰ Л и х а ч е в а, В. Д. Цит. съч., ил. 45.

⁴¹ Щ е п к и н а, М. В. Миниатюры Хлудовской псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс IX века. М., 1977.

⁴² Вж. също М а r e š, F. W. The New Russian Church Slavonic and Its Relation to Greek. — In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Thessaloniki, 1992, 33–37.

книжовна школа и част от особеностите в ортографията на ръкописа могат да бъдат унаследени както от глаголически преписи на библейската книга, така и да бъдат повлияни от гръцката ръкописна традиция в книжовни средища, добре запознати с византийската правописна нормативност.

Krasimira Kostova (Sofia, Bulgaria)

ON SOME PALAEOGRAPHIC AND ORTHOGRAPHIC PECULIARITIES OF LIBER IOB IN MANUSCRIPT F.I.461 OF THE RUSSIAN NATIONAL LIBRARY IN SAINT-PETERSBURG

(Summary)

The palaeographic peculiarities of the Book of Job in manuscript F.I.461 of the Russian National Library in Saint-Petersburg show connection with some codices from the monasteries of Mount Athos, on the one hand, and with some books written by the men of letters from Tirnovo, on the other hand. A comparison between some orthographic features in Liber Iob from F.I.461 and the Glagolitic manuscripts Codex Clozianus, Psalterium Sinaiticum and the Kiev Missal is made. A conclusion is drawn that the orthography of such Greek codices, as the illuminated Khludov Psalter (No 129д) of the ninth century of the History Museum in Moscow, has exercised influence on the Old Bulgarian and Middle Bulgarian men of letters.